

Osebnostne značilnosti učencev z lažjo motnjo v duševnem razvoju

BLANKA COLNERIČ
MAJA ZUPANČIČ
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za psihologijo
Aškerčeva 2
SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

V prispevku prikazujeva rezultate raziskave, v kateri sva z Vprašalnikom individualnih razlik med otroki/mladostniki (Halverson idr., 2003) kot prvi v svetu preučevali osebnostne značilnosti učencev z lažjo motnjo v duševnem razvoju (LMDR) ter jih primerjali z značilnostmi primerljivega normativnega vzorca učencev. Individualne značilnosti so ocenili tisti odrasli, ki za učence skrbijo in so z njimi najpogosteje v vsakdanjih interakcijah. Od 15 lestvic osebnostnih potez srednje ravni se jih je pri ocenjevanju učencev z LMDR 14 izkazalo kot zadovoljivo notranje zanesljivih, organizacija teh potez kot jo zaznavajo odrasli pa je rezultirala v trikomponentni strukturi, ekstravertnost, nesprejemljivost in vestnost-čustvena stabilnost. V primerjavi s petkomponentno strukturo (ekstravertnost, vestnost, nesprejemljivost, nevroticizem in odprtost-intelekt), ki je značilna za zaznano organizacijo osebnosti pri normativnih učencih, je struktura osebnosti pri učencih z LMDR manj diferencirana. Na ravni osebnostnih potez so se med normativnimi in učenci z LMDR pokazale značilne razlike v smeri večje izraznosti nezaželenih potez pri učencih z LMDR, in sicer pri vseh potezah, razen močni volji. S starostjo učencev z LMDR (med 9 in 17 let) je pomembno upadala izraznost nesprejemljivosti in večine potez, ki to komponento tvorijo. Prav tako so se pri istem vzorcu glede nesprejemljivosti in ravni dejavnosti pojavile značilne, vendar majhne razlike med spoloma. Učenci so bili v primerjavi z učenkami ocenjeni kot nekoliko bolj nesprejemljivi in dejavni.

Ključne besede: lažja motnja v duševnem razvoju, osebnostne značilnosti, učenci, organizacija osebnostnih potez, starostni trend, razlike med spoloma

ABSTRACT

PERSONALITY CHARACTERISTICS OF MILD MENTALLY DEFICIENT PUPILS

In the present study, personality characteristics of mild mentally deficient (MMD) pupils were explored and compared to the results derived with a normative sample of school age children/adolescents. With the MMD individuals as targets, the Inventory of Child/Adolescent Individual Differences (Halverson et al., 2003) was employed for the first time. The characteristics of the targets were rated by pupils' caregivers who interact with the children/adolescents in their everyday life the most frequently. With the MMD sample, 14 of the 15 mid-level personality trait-scales

showed a sufficient internal reliability. The organization of these traits as perceived by the adults resulted in a three-component structure: extraversion, disagreeableness and conscientiousness-emotional stability. In comparison to the five-component structure (extraversion, conscientiousness, disagreeableness, neuroticism and openness-intellect), characteristic of the perceived organization of personality in normative pupils, the personality structure of their MMD peers appeared less differentiated. At the trait level, significant differences between the normative and the MMD pupils were obtained. Except for strong will, the MMD pupils were assessed to express less desirable personality traits. With increasing age of the MMD sample (between 9 and 17 years), the perceived expression of disagreeableness and of most of its constituting traits decreased. Significant, but small gender differences were also established with the MMD individuals. The boys were, in comparison to the girls, reported to be somewhat more disagreeable and active.

Key words: mild mental deficiency, personality characteristics, pupils, organization of personality traits, age trend, gender differences

Predstavitev problema

Temeljno organizacijo osebnostnih značilnosti lahko pri odraslih in starejših mladostnikih zadovoljivo pojasnimo s petimi robustnimi osebnostnimi dimenzijami: ekstravertnost, sprejemljivost, vestnost, nevroticizem in odprtost (McCrae in Costa, 1997) oz. v kontekstu t.i. petfaktorskega modela (PFM). Empirične študije v okviru PFM so bile do nedavnega pretežno usmerjene v preučevanje osebnosti pri odraslih in starejših mladostnikih (starih 16 let in več), z nekaterimi izjemami, zlasti Digmanovih raziskav s starejšimi šolskimi otroki (pozno otroštvo) in mlajšimi mladostniki (npr. Digman, 1963, 1990; Digman in Inouye, 1986; Digman in Shmelyov, 1996).

Temeljne osebnostne dimenzije v otroštvu/mladostništvu

Raziskovanje razvoja osebnostnih značilnosti v otroštvu in mladostništvu je preseglo raven preučevanja temperamentalnih značilosti (temperament naj bi predstavljal podstat za razvoj osebnosti) šele v prejšnjem desetletju. Avtorji, ki so sledili Digmanovem delu na področju razvoja osebnostnih značilnosti, so se začeli sistematično in preko uporabe različnih strategij ukvarjati z odgovori na vprašanje, kdaj, kako in na podlagi katerih predhodnikov se razvije pet robustnih in univerzalnih osebnostnih dimenzij. Z zbranimi podatki, ki so jih o otrocih in mladostnikih posredovali starši ali vzgojitelji/učitelji v različnih deželah, so raziskovalci podprli večfaktorski model organizacije otrokove/mladostnikove osebnosti, ki se z naraščajočo starostjo ciljnih posameznikov vse bolj prilega strukturi petih temeljnih dimenzij v odraslosti (npr. Digman in Shmelyov, 1996; Halverson idr., 2003; Lamb, Chuang, Wessels, Broberg in Hwang, 2002; Little in Wanner, 1998; Mervielde, Buyst in De Fruyt, 1995; Mervielde in De Fruyt, 1999, 2002; Zupančič, Kavčič in Fekonja, 2003). Pri tem število in struktura statistično izločenih dimenzij nekoliko variira v odvisnosti od uporabljenih merskih pripomočkov, ocenjevalcev in starostne sestave ciljnih posameznikov. Na podlagi rezultatov obsežnih empiričnih študij lahko povzamemo, da odrasli pri otrocih že v zgodnjem otroštvu zaznajo izraznost značilnosti, ki so opredeljene širše od temperamentalnih. V obdobju srednjega in poznega otroštva (med šestim letom in puberteto) se te značilnosti diferencirajo v prepoznavno petfaktorsko strukturo (pet razmeroma neodvisnih dimenzij osebnosti). V obdobju mladostništva poteka nadaljnja diferenciacija te

strukture, saj se povezanost med dimenzijami še znižuje, notranja zanesljivost dimenzij pa narašča (Allik, Laidra, Realo in Pullman, 2004; Kavčič, 2004; Lamb idr., 2002; Little in Wanner, 1998; Zupančič in Kavčič, 2005a, b).

V okviru mednarodnega projekta (pregled v: Kohnstamm, Halverson, Mervielde in Havill, 1998; Zupančič, 2001), katerega namen je bil oblikovati ekološko veljavno mero otrokove/mladostnikove osebnosti, so avtorji razvili dva nova starostno decentrirana merska pripomočka, Vprašalnik individualnih razlik med otroki (ICID; Halverson idr., 2003) in Hierarhični osebnostni vprašalnik za otroke (HiPIC; Mervielde in De Fruyt, 2002). Oba temeljita na prostih opisih otrokovih/mladostnikovih značilnosti, ki so jih v različnih deželah o različno starih normativnih otrocih/mladostnikih kot najbolj salientne posredovali njihovi starši. S pomočjo ocen, ki so jih na teh vprašalnikih o različno starih otrocih/mladostnikih podali odrasli (večinoma starši), so raziskovalci podprli petkomponentno strukturo osebnosti in jo interpretirali v smislu PFM (Halverson idr., 2003; Mervielde in De Fruyt, 2002; Slobodskaya, 2005; Zupančič in Kavčič, 2005b). Posamezne komponente osebnosti in njihove sestavine (osebnostne poteze) so se tudi izkazale kot pomembni napovedniki otrokovega/mladostnikovega socialnega prilagajanja v vrtcu, šoli in doma, težav ponotranjenja in pozunanjenja (De Fruyt, Mervielde in Van Leeuwen, 2002; Halverson idr., 2003; Mervielde in De Fruyt, 2002; Zupančič in Kavčič, 2004b, 2005c, v tisku c) ter učne motivacije (Zupančič in Puklek Levpušček, v tisku). Zaradi razvoja spoznavnih sposobnosti in z njimi povezano sposobnostjo samorefleksije, pa samoocene osebnostnih značilnosti v povprečju dosežejo raven odrasle diferenciranosti in notranje zanesljivosti okoli 16. leta starosti (Allik idr., 2004). V Sloveniji smo npr. že uporabili samoocenjevalno priredbo ICID (Zupančič, 2005), in sicer pri normativnih učencih osmega razreda devetletke (Zupančič in Puklek Levpušček, v tisku). Rezultati te in drugih raziskav s podobnimi vprašalniki (Allik idr., 2004; Mervielde in De Fruyt, 2000), na katerih se posamezniki v obdobju prehoda iz otroštva v mladostništvo ocenjujejo sami, kažejo, da so dobljene komponentne strukture osebnosti manj diferencirane kot v primerih, ko enako stare otroke/mladostnike ocenjujejo odrasli. Kljub temu imajo tudi mere osebnosti, ki temeljijo na ocenah starejših otrok in mlajših mladostnikov, določeno napovedno vrednost, npr. učenčeve samoocene osebnosti napovedujejo učno uspešnost (npr. Baker, 2005), zaznana učno samoučinkovitost in motivacijske usmeritve v učnih situacijah (Zupančič in Puklek Levpušček, v tisku). Mervielde in De Fruyt (2000) na podlagi ocen, ki so jih o sošolcih podali 9- do 12-letni učenci, poročata, da posamezniki na prehodu iz otroštva v mladostništvo organizirajo svojo zaznavo osebnostnih značilnosti v okviru tri- in ne petkomponentne strukture. Tri komponente (dimenzije), ki so se izkazale kot notranje zanesljive in ponovljive, sta avtorja vsebinsko opredelila kot sprejemljivost in kombinirani ekstravertnost-čustvena stabilnost ter intelekt-vestnost. Podobno v Sloveniji M. Zupančič in M. Puklek Levpušček (v tisku) ugotavljata, da samozaznane osebnostne značilnosti kot jih merimo s slovensko priredbo ICID, pri mlajših mladostnikih rezultirajo v trikomponentni strukturi: vestnost, ekstravertnost in nevroticizem-nesprejemljivost.

ICID in njegove priredbe (grška, flamska, kitajska, ruska in slovenska) so raziskovalci uporabili le pri ocenjevanju individualnih značilnosti normativnih otrok/mladostnikov. V pričujoči raziskavi sva zato preverjali primernost tega merskega pripomočka pri ocenjevanju osebnostnih značilnosti učencev z lažjo motnjo v duševnem razvoju (LMDR), ki obiskujejo osnovno šolo s prilagojenim programom (OŠPP), in sicer z vidika variabilnosti ocen, notranje zanesljivosti posameznih lestvic osebnostnih potez srednje ravni ter primerjave srednjih vrednosti po posameznih lestvicah z vrednostmi, ugotovljenimi pri primerljivem vzorcu normativnih učencev (Zupančič in Kavčič, 2005b). Predpostavljene razlike v srednjih ocenah izraznosti osebnostnih značilnosti

kot jih zaznavajo odrasli pri normativnih in učencih z LMDR naj bi namreč predstavljale enega imed pokazateljev veljavnosti merskega pripomočka.

Otroci/mladostniki z lažjo motnjo v duševnem razvoju

Strokovnjaki motnjo v duševnem razvoju opredeljujejo z različnih vidikov in pri tem upoštevajo številne kriterije. Zato je težko oblikovati eno samo definicijo, ki bi bila dovolj široka, da bi zajela vse značilnosti oseb z motnjo v duševnem razvoju in poenotila različne poglede. Prav tako pri opredelitvi te motnje ni mogoče upoštevati le enega kriterija kot edino pomembnega. Otroci z LMDR naj bi imeli inteligentnostni količnik (IQ) nad 50 oziroma 55, vendar nižjega kot 70. Poleg primanjkljaja na intelektualnem področju je pogoj za diagnosticiranje LMDR tudi nizka sposobnost prilagajanja okolju, motnja pa se pojavi pred 18. letom starosti. Večina posameznikov z LMDR je sposobna samostojnega življenja, najpogosteje ob podpori socialne službe (Kocijan-Hercigonja, 2000). Otrok z LMDR do vstopa v šolo ni vedno lahko razlikovati od njihovih normativnih vrstnikov. Davison in Neale (1999) navajata, da zaradi višje stopnje zastopanosti LMDR pri populaciji šoloobveznih otrok, mnogi raziskovalci ta fenomen označujejo kot specifično šolski. Večina otrok z LMDR usvoji vse večšine skrbi zase (kopanje, oblačenje, prehranjevanje, uporaba telefona ipd.), usvajanje branja, pisanja in matematike pa jim predstavlja težave. Do poznih mladostniških let usvajajo učne vsebine, ki jih predvideva učni načrt do približno konca šestega razreda osnovne šole. Večina se jih nauči računati v tolikšni meri, da lahko sami nakupujejo in vodijo osnovne račune o svojem finančnem stanju. Sposobni so brati recepte, preprosta navodila za uporabo različnih izdelkov, zabavno literaturo. Ko zaključijo šolo, se zaposlijo in vključijo v družbo, njihova motnja ponovno postane manj opazna. V obdobju poznega mladostništva in odraslosti so sposobni opravljati dela, ki zahtevajo nižjo raven izobrazbe, npr. enostavna pisarniška dela, delo v pralnici, rezanje kovin, brušenje, dela na področjih vrtnarstva, drvarstva, kmetijstva, v gostinstvu, lahko pa tudi pomagajo usposabljanje ljudi s težjimi motnjami v duševnem razvoju. Ponavadi odrasli z LMDR potrebujejo pomoč pri reševanju finančnih zadev in na področju vključevanja v družbo. Večinoma se poročijo, ženske pa imajo svoje lastne otroke. Približno 1% te populacije zaradi vedenjskih težav biva institucionalizirano, navadno le v obdobju mladostništva. Največji delež posameznikov z LMDR ne kaže patologije možgan in pripada družinam z nizkim socio-ekonomskim položajem, nizko ravnjo izobrazbe in nizko inteligentnostjo (Davison in Neale, 1999).

Večina opredelitev LMDR (Ameriško združenje za osebe z motnjami v duševnem razvoju, 1992; Ameriško psihološko združenje, 1996; Svetovna zdravstvena organizacija, 1992; po Linehan, Walsh, von Schrojerstein Lantman-de Valk in Kerr, 2004; Pravilnik o razvrščanju in razvidu otrok, mladostnikov in mlajših polnoletnih oseb z motnjami v telesnem in duševnem razvoju, 2005; Grosman, 1983; po Kocijan – Hercigonja, 2000) ne izpostavlja posebnih, izstopajočih značilnosti pri tej populaciji posameznikov, z izjemo zmanjšane sposobnosti za umsko delo v tolikšni meri, da niso sposobni slediti rednemu vzgojno-izobraževalnemu procesu. Zaradi tega naj bi učenci z LMDR potrebovali prilagojene oblike učno-vzgojnega dela in usposabljanja. Vendar bi to morda lahko, vsaj delno, opredelili kot posledico in ne kot opredeljujočo značilnost motnje v duševnem razvoju. Razvoju osebnostnih značilnosti otrok z LMDR pravzaprav ni bilo namenjene nobene posebne pozornosti (Havill, 2004, osebna korespondenca; Tušak, 2005, osebna korespondenca). M. Šemrl (1980) je omenila, da strokovna komisija (specialni pedagog, vzgojitelj, zdravstveni in socialni delavec ter pedagog in psiholog) ob zaključku šolanja ugotovlja splošno duševno in telesno razvitost posameznikov z LMDR (po slednji naj učenci z LMDR sploh ne bi odstopali od njihovih normativnih vrstnikov), stanje grobe in

drobne motorike,¹ poklicne interese, delovne navade, raven usvojenega znanja, stopnjo usposobljenosti za delo in stopnjo osebnostne prilagojenosti. Avtorica pa ne pojasni, kaj naj bi slednje pomenilo, t. j. kakšne značilnosti naj bi imel osebnostno prilagojen posameznik. D. Kocijan-Hercigonja (2000) sicer navaja, da je osebnost posameznika z motnjo v duševnem razvoju zelo pogosto zgrajena na "nezanesljivih čustvenih in socialnih temeljih" ter v neugodnih okoliščinah nagnjena k reakcijam, ki vodijo do motenj v vedenju ali psihičnih obolenj. Avtorica omenja tudi primarni in sekundarni psihosocialni deficit pri otrocih z LMDR, vendar neposredne primerjave osebnostnih značilnosti otrok z LMDR z značilnostmi njihovih normativnih vrstnikov v tem delu niso navedene.

Problem raziskave in hipoteze

Glede na to, da sta nizka intelektualna sposobnost in nizka stopnja ustreznosti socialnega vedenja najpogostejša kriterija pri diagnosticiranju otrok z LMDR (Kocijan-Hercigonja, 2000) in da se pri otrocih/mladostnikih z LMDR pogosto sopojavljajo tudi vedenjske težave (pregled v: Plomin, DeFries, McClearn in Rutter, 1997), sva predpostavljali, da bodo učenci z LMDR v primerjavi z njihovimi normativnimi vrstniki ocenjeni nižje pri osebnostnih potezah odprtosti in inteligentnosti, višje pa pri potezah, ki tvorijo dimenzijo nesprejemljivosti. V nadaljevanju pričujoče študije sva z eksploratorno analizo glavnih komponent ugotavljali, kako odrasli (večinoma so to starši) zaznavajo organizacijo 15 osebnostnih potez srednje ravni pri učencih z LMDR. Ker je LMDR, za razliko od zmerne in hude motnje v duševnem razvoju, dedljiva, podobno kot je dedljiva inteligentnost v normativnem razponu variacij (pregled v: Plomin idr., 1997), naj bi imeli tudi starši učencev z LMDR v povprečju nižje intelektualne sposobnosti od staršev normativnih otrok. V skladu s tem in že predhodno navedenim (Allik idr., 2004; Mervielde in De Fruyt, 2000; Zupančič in Puklek Levpušček, v tisku) sva pričakovali manj diferencirano komponentno strukturo staršev zaznave osebnosti pri učencih z LMDR, od strukture, ki sta jo M. Zupančič in T. Kavčič (2005b) prepoznali na podlagi starševih ocen podobno starih normativnih učencev. Ker se v zaznani izraznosti posameznih osebnostnih potez in dimenzij pri normativnih otrocih/mladostnikih kažejo določeni razvojni trendi in razlike med spoloma, sva pri izbranem vzorcu učencev z LMDR ugotavljali tudi povezavo med starostjo in izraznostjo merjenih osebnostnih značilnosti ter razlike med spoloma po posameznih potezah in robustnih dimenzijah. Halverson (2003) na podlagi ocen, pridobljenih z ICID pri grških, kitajskih in svernoameriških (ZDA) starših normativnih otrok/mladostnikov (od dve in pol do štirinajst let), npr. ugotavlja, da nevticizem s starostjo nekoliko upada, sprejemljivost pa narašča, medtem ko izraznost preostalih dimenzij ostaja dosledna. Pri tem je potrebno upoštevati dejstvo, da so bili za nekatere dimenzije in poteze starostni trendi v različnih družbah različni. Zaradi tega je v navedeni raziskavi, ob upoštevanju skupnih podatkov iz treh dežel, prišlo do nekaterih navideznih doslednosti v razvoju. Zaznana izraznost odprtosti je npr. na ravni skupnih rezultatov ostala dosledna v razvoju, vendar je s starostjo ciljnih otrok/mladostnikov upadala na Kitajskem in v ZDA, naraščala pa v Grčiji. V vseh treh deželah je avtor ugotovil nekatere dosledne razlike med spoloma. V primerjavi z dečki so starši deklicam pripisovali več pozitivnega čustvovanja in močnejšo izraznost potez, ki sestavljajo dimenzijo vestnosti, pri dečkih pa so starši zaznali več dejavnosti in nasprotovalnosti kot pri deklicah.

¹ K. Čubej (1995) meni, da imajo otroci z LMDR predvsem težave na področju drobne motorike.

Metoda**Vzorec**

Vzorec vključuje otroke/mladostnike, stare od 9 do 17 let ($M = 12,92$ let, $SD = 2,10$ let), ki obiskujejo 4 različne osnovne šole s prilagojenim programom (OŠPP) v Sloveniji. Učenci niso neposredno sodelovali v raziskavi, temveč so jih ocenile osebe, ki jih dobro poznajo, t. j. njihovi starši ($N = 68$) in, v primeru učencev, ki bivajo v internatu ($N = 16$), njihovi vzgojitelji. Sestava vzorca ciljnih udeležencev po kronološki starosti in spolu je prikazana v tabeli 1.

Tabela 1: Vzorec učencev z LMDR: sestava po starosti in spolu

	Starost v letih									Skupaj
	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
Učenci	3	5	5	4	7	9	9	2	3	47
Učenke	3	4	2	5	5	13	2	2		36
Skupaj	6	9	7	9	12	22	11	4	3	84

Opomba: Pri enem učencu manjka podatek o starosti in spolu.

Pripomočki

Odrasli so osebnostne značilnosti učencev ocenili s pomočjo slovenske oblike ICID, to je Vprašalnika individualnih razlik med otroki (VIRO, Zupančič in Kavčič, 2004a). Izvirnik ICID (Halverson idr., 2003) je starostno in kulturno decentriran pripomoček za ocenjevanje otrokove/mladostnikove osebnosti, sestavljen iz 108 označevalcev posameznih osebnostnih značilnosti (postavk), ki jih ocenjevalec, glede na zaznano izraznost pri otroku/mladostniku, oceni s pomočjo sedemstopenjske ocenjevalne lestvice (1 = značilnost je pri otroku/mladostniku prisotna v mnogo manjši meri kot pri večini posameznikov enake starosti ali sploh ne; 7 = v mnogo večji meri kot pri večini).

Pri starostno heterogenih vzorcih ciljnih otrok/mladostnikov (od 3 do 14 let) iz različnih držav (Grčija, Kitajska, Nizozemska, ZDA) se postavke ICID združujejo v 15 notranje zanesljivih lestvic, ki predstavljajo osebnostne poteze srednje ravni. Te so: usmerjenost k dosežku (vztrajnost, usmerjenost na doseganje cilja), raven dejavnosti (energija, količina gibanja), antagonizem (nasprotnost, napadalnost, prepirljivost), ugodljivost (sodelovalnost, zlasti v odziv na avtoriteto), obzirnost (skrbnost do drugih, težnja po socialni bližini, empatija), odkrenljivost (nizka koncentracija, težave pri vzdrževanju pozornosti), boječost (nagnjenost k distresu, reaktivnost, zaskrbljenost, negotovost vase), inteligentnost (hitro razumevanje dogajanja, visoka sposobnost učenja, spoznavna usmerjenost), negativno čustvovanje (razdražljivost, muhavost, doživljanje sovražnih čustev v medosebnih situacijah), odprtost za izkušnje (težnja k raziskovanju, odkrivanju novih stvari, zanimanje za novosti), organiziranost (skrbnost do stvari, perfekcionizem, urejenost, rednost), pozitivna čustva (pozitivno splošno razpoloženje, optimizem, dobrovoljnost, razumevanje z drugimi), socialna plašnost (socialna zadržanost, umaknjenost, inhibicija v socialnih situacijah), sociabilnost (težnja po druženju, dejavno iskanje družbe, hitro navezovanje socialnih stikov) in močna volja (asertivnost, težnja po vodenju, iniciativnost v skupini, manipulativnost) (Halverson idr., 2003).

Na podlagi starševih ocen severnoameriških (ZDA) otrok/mladostnikov so Halverson in soavtorji (2003) ugotovili razmeroma visoko skladnost med neodvisnima ocenjevalcema, ki sta ocenjevala iste ciljne posameznike, zadovoljivo konvergentno in divergentno veljavnost. S konfirmatorno analizo so isti raziskovalci podprli petkomponentno strukturo 15 lestvic, podobno petim robustnim komponentam osebnosti pri

odraslih: ekstravertnost, sprejemljivost (obrnjeno), vestnost, nevroticizem in intelekt. Zadnja komponenta je vključevala le lestvico inteligentnosti, podatki pa so se prilegali predpostavljenu modelu šele, ko so avtorji izločili lestvico obzirnosti.

Obširne in poglobljene analize VIRO, slovenske priredbe ICID, so bile izvedene predvsem na vzdolžnem vzorcu predšolskih ciljnih otrok. Notranja zanesljivost 15 lestvic je bila visoka (Zupančič in Kavčič, 2004a, b; Zupančič, Sočan in Kavčič, v recenziji), prav tako skladnost med neodvisnimi ocenjevalci (Zupančič in Kavčič, 2004a, b, 2005a), časovna stabilnost ocen v obdobju enega (Zupančič idr., v recenziji) in dveh let (Zupančič in Kavčič, 2005a) ter njihova sočasna in vzdolžna napovedna veljavnost na kriterijske spremenljivke socialnega vedenja (Zupančič in Kavčič, 2004b, 2005c, v tisku b, c). Pri slovenskih tri-, štiri- in petletnikih, ki so jih ocenili starši, so osebne poteze srednje ravni tvorile štiri razmeroma neodvisne, časovno kongruentne dimenzije, vsebinsko opredeljene kot ekstravertnost (kombinirani faktor ekstravertnosti, odprtosti in nekaterih lestvic, ki označujejo sprejemljivost), vestnost, nevroticizem in nesprejemljivost (Zupančič in Kavčič, 2004a, 2005a; Zupančič idr., v recenziji). Vse navedene dimenzije so bile, ne glede na starost ciljnih otrok, razmeroma visoko notranje zanesljive, časovno stabilne, njihova zaznana izraznost pri otrocih pa visoko skladna med maminimi in očetovimi poročili (Zupančič in Kavčič, 2005a; Zupančič idr., v recenziji). Analiza komponentne strukture 15 lestvic srednje ravni pri starejših otrocih in mladostnikih (od 9 do 13 let), ki so jih z VIRO ocenili starši, podpira bolj diferencirano strukturo zaznane osebnosti pri otrocih/mladostnikih kot pri predšolskih otrocih, saj se je kot samostojna komponenta izločila še peta, odprtost-intelekt, ki je vključevala potezi odprtost za izkušnje in inteligentnost. Ekstravertnost so sestavljale lestvice pozitivna čustva, sociabilnost, raven dejavnosti, obzirnost in ugodljivost. Vestnost je vključevala lestvice organiziranost, usmerjenost k dosežku in odkrenljivost (obrnjeno). Nevroticizem sta tvorili lestvici socialna plašnost in boječnost, nesprejemljivost pa lestvice negativno čustvovanje, antagonizem in močna volja. Vse lestvice osebnostnih potez srednje ravni so bile notranje zanesljive ($\alpha > 0,60$), prav tako je bila visoka tudi zanesljivost petih robustnih osebnostnih dimenzij (Zupančič in Kavčič, 2005b).

Postopek

Celotni postopek terenskega dela je izvedla prva avtorica prispevka. Na vodstvo dveh slovenskih OŠPP je najprej naslovila prošnjo za sodelovanje v raziskavi, sodelovanje pa je bilo odobreno. Avtorica je psihologinjam na šolah v nadaljevanju posredovala prošnje za sodelovanje staršev učencev z LMDR, ki obiskujejo te šole in bivajo doma pri starših. Prošnje so vsebovale kratek opis namena raziskave, opis načina starševega sodelovanja (ocenjevanje učenčevih individualnih značilnosti s pomočjo večstopenjske lestvice), obrazec o soglasju, ki so ga starši izpolnili in podpisali, če so se s sodelovanjem strinjali, in telefonsko številko prve avtorice, na katero bi se starši lahko obrnili v primeru morebitnih dodatnih vprašanj. Za učence, ki bivajo v internatu, so bile pripravljene podobne prošnje s soglasji, ki so se nanašala na starševovo dovoljenje, da učenca oceni vzgojitelj v internatu. Starši, ki so s sodelovanjem soglašali, so kasneje preko šolske svetovalne službe (psihologinje) prejeli vprašalnik VIRO s kratkimi pisnimi navodili za ocenjevanje. Enako je veljalo za vzgojitelje učencev z LMDR, ki bivajo v internatu. Po preteku štirinajstih dni so starši in vzgojitelji vrnili izpolnjene vprašalnike psihologinji. Ker je bil odstotek vrnjenih in ustrezno izpolnjenih vprašalnikov zelo majhen,² je bilo potrebno vzorec razširiti. Na enak način kot na prvotno sodelujočih šolah je prva avtorica

² Skupno je bilo vrnjenih in ustrezno izpolnjenih 29% vprašalnikov.

pridobila soglasja še dveh OŠPP in staršev učencev, ki ti šoli obiskujejo. Tudi nadaljni postopek izpolnjevanja in vračanja vprašalnikov je bil enak.

V fazi izpolnjevanja vprašalnikov je bila prva avtorica v stiku z ravnateljicami oziroma psihologinjami posameznih šol, ki so ji poročale o poteku vračanja soglasij in kasneje izpolnjenih vprašalnikov. Pogovarjala se je tudi z nekaterimi starši, ki jim je dodatno pojasnjevala namen raziskave, postopek vračanja izpolnjenih soglasij in vprašalnikov, podrobnosti v zvezi z izpolnjevanjem vprašalnikov. Sicer pa so bila navodila za izpolnjevanje vprašalnika, skupaj s primerom, navedena na začetku vsakega vprašalnika, ki so ga prejeli starši (in vzgojitelji). V skladu z navodili naj bi odrasli ciljnega otroka primerjali z večino učencev enake starosti, ne le z vrstniki z LMDR. Zaradi varstva osebnih podatkov so bili vprašalniki vodeni pod šifro, prva avtorica pa je še pred šifrirnim postopkom pridobila podatke o spolu in kronološki starosti ciljnih učencev.

Rezultati

Osebnostne poteze srednje ravni pri učencih z LMDR in njihova primerjava z rezultati normativnega vzorca

Najprej prikazujeva srednje (M) in vrednosti standardnega odstopanja (SD) po petnajstih lestvicah osebnostnih potez srednje ravni, ki sva jih ugotovili pri vzorcu učencev z LMDR (glej tabelo 2). Ugotovljene srednje vrednosti omogočajo primerjavo zaznane izraznosti osebnostnih potez med seboj, pri primerjanju pa je potrebno seveda upoštevati tudi razpršenost rezultatov na posameznih lestvicah. V zadnjem stolpcu tabele 2 so navedeni še koeficienti notranje zanesljivosti (α) po posameznih lestvicah.

Tabela 2: Učenci z LMDR: srednje vrednosti in razpršenost po posameznih lestvicah osebnostnih potez srednje ravni ter njihova notranja zanesljivost.

Lestvice	M	SD	α
Dosežek	4,13	1,11	0,82
Dejavnost	4,55	1,05	0,81
Antagonizem	3,31	1,16	0,88
Ugodljivost	4,19	1,54	0,41
Obzirnost	4,74	1,16	0,94
Odkrenljivost	4,22	0,96	0,74
Boječnost	4,00	0,89	0,69
Inteligentnost	3,87	0,96	0,88
Negativna čustva	4,07	1,30	0,92
Odprtost	4,48	1,10	0,81
Organiziranost	4,01	0,89	0,72
Pozitivna čustva	4,74	0,99	0,89
Socialna plašnost	3,65	0,83	0,61
Sociabilnost	4,45	1,14	0,88
Močna volja	4,02	0,92	0,75

Opomba: N = 84

Iz tabele 2 lahko razberemo, da je notranja zanesljivost lestvic osebnostnih potez srednje ravni zadovoljiva, večinoma visoka, lestvica ugodljivosti pa je nezanesljiva, saj je ugotovljeni koeficient notranje doslednosti pri tej lestvici precej nižji od 0,60. V primerjavi z normativnim vzorcem učencev (Zupančič in Kavčič, 2005b) je notranja skladnost posameznih lestvic pri učencih z LMDR podobna, medtem ko je lestvica ugodljivosti pri vzorcu normativnih učencev ustrezno zanesljiva. Razpršenost ocen okoli srednje vrednosti je po posameznih lestvicah pri vzorcu učencev z LMDR večinoma

nekoliko višja kot pri normativnem (izjeme so boječnost, organiziranost in socialna plašnost). Razlike v kvadriranih SD med vzorcema (primerjaj SD v tabelah 2 in 3) pa niso tolikšne, da bi vplivale na rezultat robustnega t-testa, ki sva ga izvajali v nadaljevanju (večja varianca naj ne bi presegala trikratne vrednosti manjše, Clark-Carter, 1997). Srednje vrednosti po posameznih lestvicah osebnostnih potez srednje ravni sva namreč primerjali z vrednostmi pri normativnem vzorcu učencev ($N = 329$), starih od 9 do 13 let ($M = 10,80$ let; $SD = 1,34$ let) (Zupančič in Kavčič, 2005b). Aritmetične sredine in standardni odkloni pri normativnem vzorcu, srednje razlike (MD), vrednosti t, pomembnost razlik v aritmetičnih sredninah in velikost teh razlik (d) med vzorcema normativnih in učencev z LMDR so prikazani v tabeli 3.

Tabela 3: Rezultati normativnih učencev po posameznih lestvicah VIRO in razlike med rezultati normativnega in vzorca učencev z LMDR.

Lestvice	Normativni ^a		MD	t	d
	M	SD			
Dosežek	4,77	0,93	-0,64	-4,93***	-0,66
Dejavnost	4,91	0,94	-0,38	-3,05**	-0,38
Antagonizem	2,79	0,85	0,53	3,93***	0,57
Ugodljivost	4,75	0,81	-0,56	-3,29**	-0,56
Obzirnost	5,12	0,93	-0,40	-2,92**	-0,39
Odkrenljivost	3,67	0,83	0,54	4,77***	0,80
Boječnost	3,60	0,89	0,39	3,64***	0,67
Inteligentnost	4,92	0,84	-1,05	-9,23***	-1,21
Negativna čustva	3,70	0,99	0,37	2,47*	0,35
Odprtost	5,01	0,75	-0,54	-4,26***	-0,64
Organiziranost	4,49	0,96	-0,48	-4,37***	-0,51
Pozitivna čustva	5,05	0,81	-0,32	-2,80**	-0,36
Socialna plašnost	3,22	0,88	0,43	4,24***	0,49
Sociabilnost	4,90	0,79	-0,44	-3,39**	-0,48
Močna volja	4,01	0,76	0,01	0,10	0,02

Opombe: ^a navedeni podatki izhajajo iz analize M. Zupančič in T. Kavčič (2005). $df = 411$;

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ za dvosmerni test. Ker bi se podatki sicer podvajali, so M in SD pri vzorcu učencev z LMDR prikazane samo v tabeli 2.

Iz tabele 3 je razvidno, da se rezultati normativnih in učencev z LMDR pomembno razlikujejo pri 14 lestvicah vprašalnika osebnosti, z izjemo močne volje. Učenci z LMDR imajo glede na ocene odraslih višje izražen antagonizem, odkrenljivost, boječnost, negativna čustva in socialno plašnost. Na ostalih lestvicah osebnostnih potez srednje ravni (dosežek, dejavnost, obzirnost, inteligentnost, odprtost, organiziranost, pozitivna čustva in sociabilnost, pa tudi ugodljivost, vendar je ta lestvica nezanesljiva pri učencih z LMDR) pa so učenci z LMDR v povprečju ocenjeni značilno nižje kot normativni. Ker s same ravni pomembnosti razlik med skupinama (normativni in vzorec učencev z LMDR) ne moremo sklepati tudi o velikosti teh razlik, sva kot mero razlik med povprečnimi vrednostmi pri obravnavanih vzorcih uporabili koeficient d, s pomočjo katerega sva ocenili, za kolikšen del SD se srednji vrednosti med vzorcema razlikujeta (Cohen, 1988). Avtor priporoča, da razliko (d) med 0,2 in 0,49 SD interpretiramo kot majhno, razliko med 0,5 in 0,79 SD kot srednjo in razliko 0,8 SD ali več kot veliko. Na podlagi rezultatov v pričujoči raziskavi ugotavljava, da so razlike med obravnavanima skupinama velike pri potezah inteligentnost (skupina učencev z LMDR npr. v povprečju dosega za več kot 1 SD nižje rezultate od normativne skupine) in odkrenljivost, srednje visoke pri boječnosti, usmerjenosti k dosežku, odprtosti in antagonizmu (tudi ugodljivosti, a lestvica pri učencih z LMDR ni zanesljiva), nizke do zmerne pri socialni plaš-

nosti in sociabilnosti, razmeroma nizke pri obzirnosti, dejavnosti, pozitivnem in negativnem čustvovanju ter povsem zanemarljive glede zaznane izraznosti močne volje.

Zaznana organizacija osebnostnih potez pri učencih z LMDR

Struktura osebnosti je odvisna od kulture, ocenjevalca, uporabljenega pripomočka in tudi starosti osebe, katere osebnost ocenjujemo (Zupančič in Kavčič, 2003, 2005c). Ker osebnostne značilnosti otrok/mladostnikov z LMDR v okviru PFM še niso bile preučene, sva pri učencih z LMDR kot ciljnih udeležencih ugotavljali, kako strukturo (organizacijo) njihovih osebnostnih potez zaznavajo odrasli, ki te učence dobro poznajo. Zato sva s podatki, pridobljenimi v kontekstu 15 lestvic osebnostnih potez, izvedli eksploratorno analizo glavnih komponent, ki ji je sledila Varimax rotacija. Število komponent, ki najbolj pojasnijo strukturo osebnosti, sva določili s pomočjo Kaiser-Gutmanovega kriterija, t. j. lastna vrednost komponente naj bi bila višja od 1. Po tem kriteriju tri komponente pojasnijo 70,30% variance 15 lestvic, in sicer prva (imenovali sva jo ekstravertnost) 40,40%, druga (vestnost – čustvena stabilnost) 18,95% in tretja (nesprejemljivost) 10,95% variance. V tabeli 4 je prikazana komponentna struktura osebnostnih značilnosti (potez) kot jih pri učencih z LMDR zaznavajo odrasli, osenčena so polja tistih lestvic, ki določajo vsebino posamezne komponente (latentne dimenzije). V posamezno komponento sva uvrstili lestvice z najvišjo obremenitvijo na tej komponenti, imena latentnih dimenzij pa sva določali v skladu vsebino lestvic, ki posamezno komponento tvorijo.

Tabela 4: Zaznana organizacija osebnostnih potez pri učencih z LMDR: prikaz obremenitev 15 lestvic na posameznih komponentah po Varimax rotaciji

Lestvice	Ekstravertnost	Nesprejemljivost	Vestnost – čustvena stabilnost
Pozitivna čustva	0,92	-0,09	0,18
Obzirnost	0,88	-0,23	0,15
Ugodljivost	0,80	-0,08	0,10
Sociabilnost	0,77	0,35	0,33
Močna volja	-0,04	0,88	0,08
Negativna čustva	-0,12	0,85	-0,29
Antagonizem	-0,46 ^a	0,75	-0,20
Dejavnost	0,23	0,52	0,29
Inteligentnost	0,11	0,03	0,84
Odkrenljivost	-0,16	0,50 ^a	-0,69
Odprtost	0,27	0,30	0,65
Socialna plašnost	-0,15	0,04	-0,60
Organiziranost	0,40 ^a	-0,47 ^a	0,59
Boječnost	-0,01	0,52 ^a	-0,58
Dosežek	0,51 ^a	-0,46 ^a	0,54

Opombe: ^a lestvice imajo obremenitev na dveh ali treh komponentah (kriterij je 0,40); osenčena polja označujejo lestvice, ki tvorijo posamezno komponento.

Sestava prve komponente je vsebinsko jasna, razmeroma homogena (pripadajoče lestvice ne kažejo pomembnih obremenitev na drugih komponentah) in zelo podobna sestavi komponente, ki so jo avtorji (Halverson idr., 2003; Zupančič in Kavčič, 2005b) pri normativnih vzorcih imenovali ekstravertnost. Razen lestvice raven dejavnosti, ta latentna dimenzija pri vzorcu učencev z LMDR vključuje enake lestvice kot ekstravertnost, prepoznana na podlagi starševih ocen normativnih otrok/mladostnikov (za primerjavo glej prikaz v tabeli 5). Na podlagi navedenega sva to komponento tudi pri vzorcu učencev z LMDR imenovali ekstravertnost. Drugo komponento v starševi/vzgojiteljevi zaznani organizaciji osebnosti pri učencih z LMDR, ki sva jo imenovali

nesprejemljivost, tvorijo enake lestvice kot eno izmed dimenzij (nesprejemljivost) v prepoznani starševi zaznani organizaciji osebnosti normativnih učencev (Zupančič in Kavčič, 2005b; glej tudi prikaz v tabeli 5), v to latentno dimenzijo pa se pri ocenjevanju učencev z LMDR vključuje še raven dejavnosti. To pomeni, da odrasli učence z LMDR, ki močnejše izražajo močno voljo, so bolj nasprotni in nagnjeni k negativnem čustvovanju, zaznavajo tudi kot bolj dejavne, medtem ko starši bolj dejavne normativne učence ocenjujejo kot bolj družabne, obzirne, ugodljive in nagnjene k pozitivnem čustvovanju v primerjavi z manj dejavnimi učenci (Halverson idr., 2003; Zupančič in Kavčič, 2005b). Lestvica antagonizma v okviru strukture osebnosti učencev z LMDR, kot jo zaznavajo odrasli, kaže tudi pomembno negativno obremenitev na dimenziji ekstravertnost (bolj ekstravertni učenci so ocenjeni kot manj nasprotni od manj ekstravertnih učencev z LMDR), vendar je njena obremenitev na dimenziji nesprejemljivost bistveno večja. Medtem ko sta dve komponenti zaznane organizacije osebnosti pri učencih z LMDR, t. j. ekstravertnost in nesprejemljivost, strukturno zelo podobni komponentama pri normativnih otrocih/mladostnikih (Halverson idr., 2003; Zupančič in Kavčič, 2005b), pa ostajajo vestnost, nevroticizem in intelekt-odprtost pri učencih z LMDR nediferencirani. Združujejo se v kombinirano dimenzijo, ki sva jo avtorici imenovali vestnost-čustvena stabilnost, in vključuje vse lestvice, ki pri vzorcu normativnih učencev tvorijo samostojne dimenzije vestnost, nevroticizem (čustvena nestabilnost³) in intelekt-odprtost (Zupančič in Kavčič, 2005b). Na šibko diferencirano zaznavo osebnostnih potez, ki tvorijo kombinirano dimenzijo pri učencih z LMDR, kažejo tudi dvojne (odkrenljivost in boječnost imata pomembno obremenitev še na dimenziji nesprejemljivost) in celo trojne obremenitve (lestvici organiziranost in usmerjenost k dosežku) posameznih lestvic. Podobno kot pri normativnih vzorcih (Halverson, 2003; Zupančič in Kavčič, 2005b), so tudi pri učencih z LMDR vse prepoznane dimenzije osebnosti notranje zanesljive, saj koeficienti α znašajo 0,87 za ekstravertnost ($M = 4,53$; $SD = 1,04$), 0,85 za vestnost-čustveno stabilnost ($M = 4,09$; $SD = 0,70$) in 0,79 za nesprejemljivost ($M = 3,99$; $SD = 0,87$).

Tabela 5: Primerjava zaznane strukture osebnostnih dimenzij pri normativnih in otrocih/mladostnikih z LMDR

Vzorec		
LMDR	Normativni v ZDA (3–14 let), Halverson idr. (2003)	Slovenski normativni (9–13 let), Zupančič in Kavčič (2005b)
Ekstravertnost:	Ekstravertnost:	Ekstravertnost:
Sociabilnost	sociabilnost	sociabilnost
Pozitivna čustva	pozitivna čustva	pozitivna čustva
Obzirnost	obzirnost	obzirnost
Ugodljivost	odprtost dejavnost	ugodljivost dejavnost
Nesprejemljivost:	Sprejemljivost (-):	Nesprejemljivost:
Močna volja	močna volja (-) ^a	močna volja
Antagonizem	antagonizem (-)	antagonizem
Negativna čustva		negativna čustva
Dejavnost		
Vestnost – čustvena stabilnost:	Vestnost:	Vestnost:
Organiziranost	organiziranost	organiziranost
Dosežek	dosežek	dosežek
Odkrenljivost (-)	odkrenljivost (-)	odkrenljivost (-)

³ Ker so pri vzorcu učencev z LMDR na kombinirani dimenziji obremenitve lestvic nevroticizma negativne, sva uporabili pomensko primernejšo oznako za to dimenzijo, t. j. vestnost-čustvena stabilnost.

Odprtost	Nevroticizem:	Nevroticizem:
Boječnost (-)	boječnost	boječnost
Socialna plašnost (-)	socialna plašnost	socialna plašnost
Inteligentnost	negativna čustva	
	Intelekt:	Intelekt-odprtost:
	inteligentnost	inteligentnost
		odprtost

Opomba: ^a (-) pomeni negativno obremenitev na komponenti.

Osebnostne poteze in dimenzije pri učencih z LMDR: starostni trendi in razlike med spoloma

V nadaljevanju sva ugotavljali povezavo osebnostnih potez in dimenzij s kronološko starostjo učencev z LMDR ter učinek spola na izraznost merjenih konstruktov. Smer in velikost povezanosti sta prikazani v tabeli 6. Povezanost osebnostnih potez in dimenzij s kronološko starostjo učencev sva določali preko Pearsonovega koeficienta korelacije (r), zvezo med zaznano izraznostjo osebnostnih značilnosti (potez in dimenzij) in spolom pa s pomočjo enosmerne analize variance za neodvisne vzorce. Ker nam ocena F razmerja v tem primeru ne omogoča določiti velikost učinka neodvisne spremenljivke (spol) na odvisne (osebnostne značilnosti), sva velikost zveze določili na podlagi izračuna η^2 , ki nam pove, kolikšen delež (oz. če koeficient pomnožimo s 100, odstotek) variance na odvisni spremenljivki lahko pojasnimo z neodvisno.

Tabela 6: Povezanost kronološke starosti z zaznano izraznostjo osebnostnih značilnosti in razlike med spoloma pri učencih z LMDR

Poteze	r	Učenke		Učenci		F	η^2
		M	SD	M	SD		
Dosežek	0,10	4,23	1,07	4,06	1,14	0,53	,01
Dejavnost	-0,11	4,27	1,02	4,77	1,03	4,99*	,06
Antagonizem	-0,27*	3,07	1,06	3,50	1,22	2,84	,03
Ugodljivost	0,05	4,26	0,95	4,14	1,88	0,13	,00
Obzirnost	0,09	4,87	1,10	4,64	1,21	0,78	,01
Odkrenljivost	-0,21	4,17	0,78	4,25	1,09	0,17	,00
Boječnost	-0,16	3,90	0,76	4,08	0,98	0,77	,01
Inteligentnost	0,03	3,74	0,87	3,97	1,03	1,29	,02
Negativna čustva	-0,33**	3,84	1,20	4,25	1,36	2,16	,03
Odprtost	-0,12	4,25	0,87	4,67	1,23	3,06	,04
Organiziranost	0,10	4,05	0,76	3,98	0,99	0,12	,00
Pozitivna čustva	0,03	4,78	0,95	4,71	1,03	0,10	,00
Socialna plašnost	-0,09	3,64	0,87	3,65	0,81	0,00	,00
Socialnost	-0,09	4,40	0,98	4,50	1,26	0,15	,00
Močna volja	-0,26*	3,86	0,83	4,15	0,98	2,16	,03
Dimenzije							
Ekstravertnost	0,03	4,58	0,88	4,50	1,16	0,12	,00
Vestnost-čust. Stabilnost	0,11	4,08	0,61	4,10	0,77	0,02	,00
Nesprejemljivost	-0,31**	3,76	0,76	4,17	0,92	4,78*	,06

Opombe: N = 83; učenke N = 36, učenci N = 47; df = 1, 82; *p < 0,05; **p < 0,01; *** p < 0,001 za dvosmerni test.

Kronološka starost učencev z LMDR se na ravni lestvic osebnostnih potez srednje ravni pomembno, a razmeroma nizko povezuje z močno voljo, antagonizmom in negativnim čustvovanjem. Izraznost teh značilnosti se glede na zaznavo odraslih (staršev/vzgojiteljev) s starostjo ciljnih učencev zmanjšuje. Prav tako značilno upada izraznost dimenzije nesprejemljivost, ki jo omenjene tri lestvice (in lestvica dejavnost) sestavljajo,

vendar s starostjo lahko pojasnimo razmeroma majhen odstotek variance (približno 9%) na tej dimenziji. Z izjemo osebnostne poteze raven dejavnosti in dimenzije nesprejemljivost, pri katerih so bili učenci ocenjeni višje kot učenke, v zaznani izraznosti osebnostnih značilnosti nisva odkrili značilnih razlik med spoloma. Učinek spola je bil majhen, natančno η^2 znaša 0,057 za raven dejavnosti in 0,055 za nesprejemljivost, kar po Cohenu (1988) predstavlja majhen učinek ($< 0,059$). S spolom učencev z LMDR torej lahko pojasnimo 5,5% variance na lestvici raven dejavnosti in 5,7% variance na dimenziji nesprejemljivost.

Razprava

Pri preučevanju osebnostnih značilnosti učencev z LMDR sva uporabili slovensko priredbo (VIRO, Zupančič in Kavčič, 2004a) že uveljavljenega vprašalnika ICID (Halverson idr., 2003). Najprej sva preverili notranjo zanesljivost 15 lestvic osebnostnih potez srednje ravni in izraznost teh potez, kot jo pri učencih z LMDR ocenjujejo odrasli, ter ugotovljene vrednosti primerjali z vrednostmi zaznane izraznosti teh potez pri slovenskih normativnih učencih (Zupančič in Kavčič, 2005b).

Osebnostne poteze: primerjava med normativnimi in učenci z LMDR

Z izjemo ugodljivosti so se vse lestvice osebnostnih potez srednje ravni izkazale kot ustrezno notranje zanesljive pri ocenjevanju učencev z LMDR. Ugotovili sva tudi pomembne razlike med rezultati normativnih (Zupančič in Kavčič, 2005b) in učencev z LMDR, in sicer pri 14 od 15 osebnostnih potez. Skupini sta se najbolj razlikovali glede ocen inteligentnosti. Odrasli so pri učencih z LMDR, v primerjavi z normativnimi, poročali tudi o precej višji ravni izražene odkrenljivosti, zmerno višji ravni boječnosti in antagonizma, pa tudi socialne plašnosti in o nekoliko višji ravni negativnega čustvovanja (majhne razlike med skupinama). Pri ostalih lestvicah, ki predstavljajo označevalce različnih, nasplošno želenih lastnosti, so bili učenci z LMDR v povprečju ocenjeni značilno nižje kot normativni. Zmerno velike razlike so se pokazale pri potezah usmerjenost k dosežku, odprtost, ugodljivost (ta lestvica pa je bila nezanesljiva pri učencih z LMDR), organiziranost, pa tudi sociabilnost. Pri treh lestvicah so bile razlike v navedeni smeri majhne, t. j. učenci z LMDR so bili v povprečju ocenjeni nižje glede obzirnosti, ravni dejavnosti in pozitivnega čustvovanja kot normativni otroci/mladostniki, medtem ko se skupini glede močne volje med seboj nista značilno razlikovali. Skladno z delovno hipotezo lahko na podlagi rezultatov skleneva, da se učenci z LMDR od normativnih najbolj razlikujejo glede zaznane izraznosti tistih osebnostnih potez, ki v vključujejo spoznavne značilnosti, t. j. inteligentnost (hitro razumevanje, sposobnost učenja, spoznavna usmerjenost), odprtost (radovednost, zanimanje za novosti, težnja k raziskovanju) in tiste, ki se razmeroma visoko povezujejo z učinkovitim spoznavnim delovanjem, t. j. odkrenljivost (težave pri vzdrževanju pozornosti, nizka raven koncentracije), usmerjenost k dosežku (vztrajnost, usmeritev k doseganju zastavljenih ciljev) in organiziranost (perfekcionizem, skrbnost do stvari, težnja k skrbnem načrtovanju dejavnosti). Poleg tega se, kot sva predpostavili na začetku raziskave, učenci z LMDR od svojih normativnih vrstnikov zmerno razlikujejo glede potez, ki se med normativnimi otroki/mladostniki povezujejo z nizko ravno socialne prilagojenosti (glej npr. De Fruyt idr., 2002; Halverson idr., 2003; Lamb idr., 2002; Slobodskaya, 2005; Zupančič in Kavčič, 2003, 2005c). Učenci z LMDR so bili namreč, v primerjavi z normativnimi, s strani odraslih zaznani kot bolj nasprotni, prepirljivi, napadalni (antagonizem), nagnjeni k distresu, reaktivni, zaskrbljeni, negotovi vase (boječnost), zadržani, umaknjeni,

inhibirani v socialnih stikih (socialna plašnost), z manj težnjami po druženju in navezovanju socialnih stikov (sociabilnost), pa tudi kot manj sodelovalni v odziv na avtoriteto (ugodljivost, ki pa ne dosega zadovoljive ravni zanesljivosti). Glede na to, da je pri otrocih z LMDR pogosto prisotna hiperaktivnost (Mash in Wolfe, 2002), bi med njimi pričakovali tudi višjo raven dejavnosti in odkrenljivosti kot pri normativnih učencih, kar pa sva podprli le z rezultatom pri lestvici odkrenljivosti, medtem ko so bili učenci z LMDR ocenjeni celo kot nekoliko manj dejavni od normativnih. Morda je k slednjemu vsaj nekoliko prispevalo razhajanje v kronološki starosti med vzorcema, saj raven dejavnosti nekoliko upada s starostjo otrok, pri hiperaktivnih učencih pa z naraščajočo starostjo vse bolj prihaja do izraza njihova odkrenljivost.

V okviru primerjav med vzorcema normativnih in učencev z LMDR je potrebno upoštevati dejstvo, da je bil normativni vzorec učencev v povprečju dve leti mlajši in starostno bolj homogen od vzorca z LMDR. Zaradi objektivnih razlogov se razpon kronološke starosti (in starostna heterogenost vzorca) ciljnih udeležencev z LMDR razlikuje od pričakovanega. Najnižja starost učencev z LMDR je bila devet (in ne šest) let. Do tega je najverjetneje privedlo dejstvo, da otroci z LMDR večinoma pričnejo z obveznim izobraževanjem v "rednih" šolah. Ko v teh šolah ne uspejo slediti pouku in ne izpolnjujejo zahtevanih standardov, se prešolajo na osnovne šole s prilagojenim programom (OŠPP). Tako se v vseh razredih OŠPP nahajajo starejši učenci kot v razredih devetletne OŠ. Starostni razpon udeležencev v pričujoči raziskavi (9-17 let) tako posredno podpira hipotezo, da je LMDR specifično šolski fenomen (Davison in Neale, 1999). Pred vstopom v šolo otrok z LMDR okolica pogosto ne prepozna, saj tudi niso uporabniki posebnih uslug na področju vzgoje. Vendar starostna struktura vzorca učencev z LMDR v opravljeni raziskavi najverjetneje ni zniževala veljavnosti rezultatov, kar podpirajo tudi notranje zanesljivosti posameznih lestvic, saj je uporabljeni vprašalnik VIRO starostno decentriran (Halverson idr., 2003), uporaben tudi pri ocenjevanju mladostnikov (Halverson idr., 2003; Zupančič in Puklek-Levpušček, v tisku), razlike med normativnimi starostnimi skupinami osnovnošolskih otrok/mladostnikov pa so majhne (Halverson, 2003). Po drugi strani so k velikostni sestavi vzorca učencev z LMDR, ki je bila nižja od načrtovane, prispevali tako objektivni kot subjektivni dejavniki. Pri tem moramo upoštevati dejstvo, da posamezniki z LMDR predstavljajo okoli 1,7% celotne populacije, natančnega podatka o tem, kolikšen delež te je šolo-obveznih, pa ni. Poleg tega, da je bilo število učencev v štirih slovenskih šolah z OŠPP majhno, je bil tudi delež podpisanih soglasij s strani staršev ter vrnjenih in pravilno izpolnjenih vprašalnikov VIRO zelo nizek, to je nižji od tretjine vročenih vprašalnikov, medtem ko je ta delež bistveno višji v raziskavah z normativnimi otroki/mladostniki (vsaj štiri petine). K maloštevilnem sodelovanju staršev učencev z LMDR morda prispeva njihovo nezaupanje v psihološke merske pripomočke in v postopke, ki so njihove otroke usmerili v OŠPP. O nepripravljenosti sodelovanja staršev v pričujoči raziskavi so poročali tudi v svetovalnih službah sodelujočih OŠPP. Po drugi strani so si morda starši sodelovanje v raziskavi razlagali kot dodatno težavo, saj učenci z LMDR v povprečju izhajajo iz družin z nizko izobrazbo in socialnim položajem, njihovi starši pa v povprečju izražajo nizko raven intelektualnega delovanja (Davison in Neale, 1999). Vprašalnik, na katerega naj bi ga odgovarjali, so vsaj starši, ki so navezali stik s prvo avtorico prispevka, zaznali kot precej obširen, težaven za izpolnjevanje in so pri tem potrebovali dodatna pojasnila. Morda je bil tudi to eden izmed razlogov, ki je starše odvrnil od sodelovanja.

Temeljne osebnostne dimenzije pri učencih z LMDR

V nadaljevanju sva analizirali organizacijo osebnostnih potez pri učencih z LMDR. Na podlagi rezultatov sva se odločili za interpretacijo trikomponentne strukture, vsaka izmed komponent (ekstravertnost, nesprejemljivost in vestnost-čustvena stabilnost) pa se je izkazala kot primerno notranje zanesljiva. S tremi latentnimi dimenzijami sva pojasnili 70% variance na vprašalniku VIRO, podobno kot sta M. Zupančič in T. Kavčič (2005b) ugotovili pri vzorcu normativnih učencev, vendar v kontekstu bolj diferencirane petkomponentne strukture. Manjše število izločenih in zanesljivih komponent osebnosti pri učencih z LMDR torej ni vodilo do upada pojasnjevalne moči vprašalnika, pomeni pa, da odrasli zaznavajo strukturo osebnostnih potez pri teh učencih na manj diferenciran način kot pri normativnih. Ker se zaznana organizacija osebnosti med normativnimi in učenci z LMDR razlikuje, v nadaljevanju teh dveh vzorcev ciljnih posameznikov tudi nisva primerjali na ravni zaznane izraznosti posameznih osebnostnih dimenzij, tako kot sva to storili za 15 osebnostnih potez srednje ravni.

Komponentna struktura osebnosti je odvisna od mnogih dejavnikov, med njimi uporabljenega merskega pripomočka, značilnosti ocenjevalcev, ocenjevanih posameznikov in konteksta, v katerem ocenjevalci pridobivajo podatke o ciljnih posameznikih (npr. Mervielde idr., 1995; Mervielde in De Fryut, 2000; Zupančič idr., 2003; Zupančič in Kavčič, 2004a, 2005c). Prepoznana struktura osebnostnih potez je bila, ob uporabi istega osebnostnega vprašalnika, bolj diferencirana (večje število komponent z ustreznimi merskimi značilnostmi) pri normativnih (npr. Halverson idr., 2003; Zupančič in Kavčič, 2005b) kot pri podobno starih učencih z LMDR, o obeh skupinah učencev pa so poročale osebe, ki so učenčeve osebnostne značilnosti poznale iz konteksta vsakdanjega družinskega življenja, t. j. starši.⁴ Na podlagi navedenega sklepava, da so k manj diferencirani organizaciji osebnosti kot jo zaznavajo odrasli pri učencih z LMDR, v primerjavi z normativnimi, najverjetneje prispevali starševa nizka raven spoznavnih sposobnosti, dejansko sopojavljanje nekaterih robustnih osebnostnih značilnosti (npr. nizka izraznost vestnosti, intelekta-odprtosti in čustvene stabilnosti) pri učencih z LMDR ali pa oboje. LMDR je dedljiva (pregled npr. v: Plomin idr., 1997) in tako je za starše otrok z LMDR v povprečju značilna nižja raven inteligentnosti kot za starše normativnih (Davison in Neale, 1999). To trditev sicer posredno implicirava na vzorec staršev v pričujoči raziskavi, nekaj podatkov v njen prid pa sva posredno (preko svetovalnih delavk na OŠPP) ali neposredno (v stikih s starši, ki so imeli težave z razumevanjem navodil, pomena postavk in načina ocenjevanja) pridobili tudi tekom terenskega dela raziskave. Raven spoznavnega delovanja posameznikov se namreč nesporno pozitivno povezuje s stopnjo diferenciranosti njihovega ocenjevanja osebnostnih značilnosti (samoocena in ocena drugih). V tem kontekstu raven spoznavnega delovanja normativnih šestnajstletnikov v povprečju odgovarja normativni ravni mladega odraslega, medtem ko je pri nadpovprečno inteligentnih mladostnikih to opazno pri štirinajstih letih (Allik idr., 2004). Skladno s tem so tudi ocene osebnosti pri mlajših normativnih mladostnikih manj diferencirane in rezultirajo v trikomponentni strukturi osebnostnih potez (npr. Mervielde in De Fryut, 2000; Zupančič in Puklek Levpušček, v tisku). Po drugi strani pa je stopnja zaznane osebnostne diferenciacije odvisna tudi od razvojne ravni ocenjevanih udeležencev, saj navadno v obdobjih do srednjega otroštva rezultira v štiri- ali trikomponentni strukturi (npr. Mervielde idr., 1995; Zupančič idr., 2003; Zupančič in Kavčič, 2004a, b; Zupančič idr., v recenziji). Žal je bilo število vzgojiteljev, ki so v pričujoči raziskavi ocenjevali osebnost učencev z LMDR pre-

⁴ Več kot štiri petine ocen osebnostnih značilnosti učencev z LMDR so podali starši.

majhno, da bi izvedli ločeni analizi za učence, ki so jih ocenjevali starši, in tiste, ki so jih ocenjevali vzgojitelji. Na ta način bi namreč lahko ocenili, ali je bila osebnostna struktura pri učencih z LMDR dejansko odvisna od značilnosti ocenjevalcev.

Ugotovljena sestava dveh (ekstravertnost in nesprejemljivost) od treh latentnih osebnostnih dimenzij je bila pri učencih z LMDR zelo podobna strukturi dimenzij, prepoznanih na podlagi starševih ocen normativnih učencev v raziskavi M. Zupančič in T. Kavčič (2005b), medtem ko je bila tretja dimenzija pri učencih z LMDR precej nediferencirana in je vključevala poteze, ki se pri normativnih učencih združujejo v tri razmeroma neodvisne dimenzije, vestnost, nevroticizem in intelekt-odprtost. Ekstravertnost in nesprejemljivost sta se med vzorcema učencev razlikovali le glede tega, v katero izmed njiju se je uvrščala poteza raven dejavnosti. V starševi zaznavi normativnih učencev se je dejavnost združevala s potezami, ki tvorijo ekstravertnost, medtem ko se je v zaznavi učencev z LMDR dejavnost povezovala s potezami, ki jih robustno opredeljujemo kot nesprejemljivost (npr. Halverson idr., 2003; Havill idr., v recenziji; Zupančič in Kavčič, 2004a, 2005b; Zupančič idr., v recenziji). Odrasli torej pri učencih z LMDR opažajo sopojavljanje ravni učenčeve dejavnosti z močno voljo, antagonizmom in negativnim čustvovanjem. Med otroki/mladostniki z LMDR je morda kakovost vsakdanje socialne interakcije bolj odvisna od njihove energetske ravni, tempa in količine gibanja (raven dejavnosti) kot med posamezniki brez spoznavnega priman-kljaja. Tako lahko visoka raven dejavnosti pri prvih bistveno otežuje kakovost njihovih socialnih izmenjav z drugimi ljudmi in vodi do kumulacije negativnih odzivov med partnerji, vpletenimi v interakcijo. Prav dimenzija sprejemljivost/nesprejemljivost se namreč med vsemi v modelu PFM v največji meri povezuje s kakovostjo posameznikovih medosebnih odnosov (De Raad in Perugini, 2002). Rezultati opravljene raziskave z učenci z LMDR kot ciljnim udeleženci tudi kažejo, da imajo odrasli (pretežno so to starši) predvsem težave z razlikovanjem robustnih dimenzij vestnosti, intelekta-odprtosti in čustvene stabilnosti (obratno nevroticizmu), ko poročajo o značilnostih otrok/mladostnikov, kar je razvidno iz nediferencirane dimenzije vestnost-čustvena stabilnost (vključuje tudi intelekt in odprtost). Pomanjkanje diferenciacije med vestnostjo in intelektom-odprtostjo je opazno tudi pri odraslih, ki ocenjujejo normativne predšolske otroke (Mervielde idr., 1995; Zupančič in Kavčič, 2004a, b; Zupančič idr., 2003, v recenziji), predvidoma zaradi tega, ker v kontekstu otrokovega življenja še ni moč razločiti, katere njihove vsakdanje kompetentnosti so bolj rezultat vztrajnosti in truda (vestnost) kot njihove iznajdljivosti, bistrosti in odprtosti do novih izkušenj (intelekt-odprtost), ter obratno (Mervielde idr., 1995; Mervielde in De Fruyt, 2000). Analogno bi lahko predpostavili za učence z LMDR, katerih je staršem je morda tudi težko prepoznati, za katera od otrokovih vedenj so bolj "odgovorni" visoka/nizka vestnost, intelekt-odprtost (v okviru variacij znotraj LMDR) in čustvena stabilnost.

Povezanost starosti in spola z osebnostnimi značilnostmi učencev z LMDR

Z naraščajočo starostjo so bili učenci z LMDR zaznani kot značilno manj antagonistični, z manj močne volje in negativnega čustvovanja ter, na bolj robustni ravni osebnostnih dimenzij, kot manj nesprejemljivi, saj to dimenzijo tudi sestavljajo navedene tri lestvice osebnostnih potez (vključno z lestvico raven dejavnosti). Pri tem je seveda potrebno upoštevati, da je bil ugotovljeni starostni trend v razvoju osebnostnih značilnosti ocenjen na podlagi prečno zbranih podatkov, ki omogoča le posredno sklepanje o starostnih spremembah (Marjanovič Umek in Zupančič, 2004) in, da sva s starostjo ciljnih učencev pojasnili razmeroma nizek odstotek variabilnosti v preučevanih osebnostnih značilnostih. Podobno ugotavlja Halverson (2003) pri vzorcih normativnih

učencev iz različnih dežel, skladen z najino ugotovitvijo pa je njegov prečni podatek o porastu sprejemljivosti z naraščajočo starostjo ciljnih otrok/mladostnikov. Tudi znotraj populacije z LMDR le pri nekaterih učencih v obdobju mladostništva poraste težavno vedenje, ki se lahko stopnjuje v motnje, in tako zaradi vedenjskih motenj v obdobju mladostništva približno 1% učencev biva institucionalizirano (Davison in Neale, 1999).

V primerjavi z odstotkom variabilnosti, ki sva ga v osebnostnih potezah in dimenzijah pri učencih z LMDR pojasnili s kronološko starostjo, je bil ta odstotek, ki ga lahko razložimo s spolom ciljnih udeležencev, še manjši in pri večini osebnostnih značilnosti nepomemben. Fantje z LMDR so bili ocenjeni kot nekoliko bolj dejavni od deklet, na ravni osebnostnih dimenzij pa kot bolj nesprejemljivi v primerjavi z dekleti. Tudi pri vzorcih normativnih učencev avtorji ugotavljajo podobne in razmeroma majhne razlike med spoloma. Starši npr. zaznavajo višje izraženo dejavnost in nasprotovalnost pri fantih kot pri dekletih (Halverson, 2003), pri dekletih pa, v primerjavi s fanti, višjo stopnjo sprejemljivosti (Little in Wanner, 1998; Pislak, 1999; Zupančič, Ceci Erpič in Boben, 2001; Zupančič in Kavčič, v tisku a). Nasploh so ugotovljene razlike med spoloma majhne, če jih določamo na podlagi ocen, pridobljenih s pomočjo osebnostnih vprašalnikov, ki vsebujejo zelo splošne postavke (Feingold, 1994), še nekoliko manjše pa so razlike v deželah, v katerih so spolne vloge manj tradicionalne oz. so bolj androgine in je enakost med spoloma visoko cenjena (Hofstende, 1980). M. Zupančič in T. Kavčič (v tisku a) tudi navajata, da je eden izmed možnih izvorov majhnih razlik med spoloma, ki jih avtorji ugotavljajo na podlagi zbranih podatkov z osebnostnih vprašalnikov (če te razlike dejansko sploh obstajajo) ta, da ocenjevalci pri ocenjevanju oseb določenega spola ciljne značilnosti ocenjujejo v referenčnem okviru značilnosti tega spola, ne pa v širšem okviru upoštevanja posameznikov obeh spolov. Tako npr. osebo ženskega spola ocenjujejo v primerjavi z ženskami nasploh, moške pa v primerjavi z osebami moškega spola.

Ne glede na že navedeno je ugotovljenih pomembnih razlik med spoloma pri učencih z LMDR manj kot pri normativnih (pomembnost razlik je odvisna tudi od velikosti vzorca, ki je v primeru učencev z LMDR manjši), tudi nepomembne razlike med spoloma pri obravnavanem vzorcu pa lahko oceniva še kot nekoliko manjše od razlik pri normativnih učencih (npr. Halverson, 2003; Slobodskaya, 2005; Zupančič in Kavčič, v tisku a). K temu lahko prispeva dejstvo, da so približno petino učencev z LMDR ocenili njihovi vzgojitelji v internatu in ne starši. Velikost prepoznanih razlik med spoloma je namreč precej odvisna od vloge, ki jo ima v odnosu do ocenjevanih otrok/mladostnikov ocenjevalec. Tako so npr. razlike med dečki in deklicami po posameznih osebnostnih potezah in dimenzijah večje, če o otrokovih osebnostnih značilnostih poročajo starši, kot v primeru, da iste otroke ocenijo vzgojiteljice v vrtcu. Starši in vzgojitelji razpolagajo z različnimi podatki o otrocih, zbranimi v različnih kontekstih, ki postavljajo pred otroke različna socialna pričakovanja. Nekatera socialna pričakovanja tako lahko izzovejo bolj podobno vedenje med fanti in dekleti kot druga. Po drugi strani so lahko strokovni delavci (vzgojitelji, učitelji), izobraženi za pedagoško delo, manj nagnjeni k "spolnem" tipiziranju otrok/mladostnikov kot starši in se morda pri poročanju o osebnostnih značilnostih ciljnih posameznikov celo izogibajo ocenam, ki se stereotipno povezujejo z določenim spolom (Zupančič in Kavčič, v tisku a).

Sklepi

Na podlagi rezultatov pričujoče raziskave sklepava, da je nov starostno in kulturno decentrirani pripomoček za ocenjevanje otrokove/mladostnikove osebnosti, ki je bil dosedaj validiran pri normativnih vzorcih ciljnih udeležencev, primeren tudi za pre-

učevanje osebnostnih značilnosti posameznikov z LMDR. Lestvice osebnostnih potez so, z izjemo ene, ustrezno notranje dosledne, prav tako so zanesljive vse tri od prepoznanih robustnih osebnostnih dimenzij. Razlike med vzorcema normativnih in učencev z LMDR, ki so se po posameznih osebnostnih potezah pojavljale v pričakovani smeri (glede na kriterije opredeljevanja LMDR), skupaj z razlikami v stopnji diferenciacije komponentne strukture osebnostnih potez, pa podpirajo diagnostično veljavnost novega osebnostnega vprašalnika. Rezultati omogočajo tudi vpogled v: (a) profil osebnostnih razlik med vzorcema (v kateri smeri, v katerih osebnostnih potezah in v kolikšni meri se učenci z LMDR razlikujejo od normativnih); (b) starostne trende v razvoju osebnostnih značilnosti pri učencih z LMDR in (c) razlike med spoloma.

Dobljene rezultate je potrebno obravnavati v okviru omejitev opravljene študije. Ena izmed njih je nedvomno razmeroma majhen vzorec starostno heterogene skupine učencev z LMDR. Kljub nekaterim pomanjkljivostim je raziskava osvetlila še neraziskano področje osebnosti pri otrocih/mladostnikih z LMDR, odprla številna vprašanja in opozorila na težave pri raziskovanju te populacije, npr. nizka stopnja pripravljenosti staršev učencev z LMDR za sodelovanje v raziskavi, slabo razumevanje navodil pri izpolnjevanju merskih pripomočkov. V prihodnosti nameravamo s sodelavko iz ZDA izvesti medkulturno primerjavo osebnostnih značilnosti v povezavi s socialnim vedenjem med slovenskimi in severnoameriškimi učenci z LMDR, saj je vprašalnik VIRO (izvirnik ICID) kulturno decentriran in hkrati občutljiv na kulturne razlike (Havill idr., v recenziji). Večjo posplošljivost ugotovitev bi omogočil še večji vzorec ciljnih udeležencev, priporočljivo pa bi bilo oblikovati starostno bolj homogene skupine. Pridobiti bi bilo potrebno tudi več demografskih podatkov o ocenjevalcih, npr. socialna vloga v odnosu do ciljnega udeleženca, narava odnosa med ocenjevalcem in ocenjevanim posameznikom, ocenjevalčeva raven dosežene izobrazbe ipd. Poleg tega bi bilo potrebno natančneje preučiti, zakaj je zaznana organizacija osebnosti pri učencih z LMDR manj diferencirana kot pri normativnih učencih, t. j., ali se pri posameznikih z LMDR struktura osebnostnih potez diferencira kasneje v primerjavi z normativnimi, ali pa na stopnjo diferenciacije odločilneje vpliva povprečna intelektualna raven odraslih, ki ocenjujejo osebnostne značilnosti ciljnih udeležencev.

Literatura

- Allik, J., Laidra, K., Realo, A. in Pullman, H. (2004). Personality development from 12 to 18 years of age: Changes in mean levels and structure of traits. *European Journal of Personality*, 18, 445–462.
- Baker, S. R. (2005). Temperament and personality overtime: Stability and change. Prispevek predstavljen na 12. evropski konferenci o razvojni psihologiji, La Laguna, Španija.
- Clark-Carter, D. (1997). *Doing quantitative psychological research: From design to report*. Hove, UK: Psychology Press.
- Čubelj, K. (1995). Počutje otrok z LMDR v OŠPP. Neobjavljena diplomska naloga, Pedagoška fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for behavioral sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Davison, G. C. in Neale, J. M. (1999). *Psihologija abnormalnog doživljanja i ponašanja*. Prevod šeste izdaje. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- De Fruyt, F., Mervielde, I. in Van Leeuwen, K. (2002). The consistency of personality type classification across samples and Five-Factor measures. *European Journal of Personality*, 16, 57–72.
- De Raad, B. in Perugini, M. (ur.) (2002). *Big Five Assessment*. Gottingen: Hogrefe in Hoger Publishers.
- Digman, J. M. (1963). Principal dimensions of child personality as inferred from teachers' judgments. *Child Development*, 34, 43–60.

- Digman, J. M. (1990). Personality structure: Emergence of the five-factor model. *Annual Review of Psychology*, 41, 417–440.
- Digman, J. M. in Inouye, J. (1986). Further specifications of the five robust factors of personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 116–123.
- Digman, J. M. in Shmelyov, A. G. (1996). The structure of temperament and personality in Russian children. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 341–351.
- Feingold, A. (1994). Gender differences in personality: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 116, 429–456.
- Halverson, C. F. (2003). Culture, age, and personality development. Prispevek predstavljen na 11. Evropski konferenci o razvojni psihologiji, Milano, Italija.
- Halverson, C. F., Havill, V. L., Deal, J., Baker, S. R., Victor, B. J., Pavlopoulos, V., Besevegis, E. in Wen, L. (2003). Personality structure as derived from parental ratings of free descriptions of children: The Inventory of Child Individual Differences. *Journal of Personality*, 71, 995–1026.
- Havill, V. L., Baker, S. R., Halverson, C. F., Pavlopoulos, V., Wen, L. in Victor, J. B. (v recenziji). Parental Personality Language: A Cross-Cultural Comparison of the Basic Dimensions of Personality in Children.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. London, UK: Sage.
- Kavčič, T. (2004). Razvoj osebnosti predšolskih otrok: povezave z osebnostnimi značilnostmi staršev in sorojencev ter medosebnimi odnosi v družini. Neobjavljena doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Kocijan-Hercigonja, D. (2000). Mentalna retardacija. Biološke osnove, klasifikacija i mentalno-zdravstveni problemi. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Kohnstamm, G. A., Halverson, C. F., Mervielde, I. in Havill, V. L. (ur.) (1998). *Parental descriptions of child personality*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lamb, M. E., Chuang, S. S., Wessels, H., Broberg, A. G. in Hwang, C. P. (2002). Emergence and construct validation of the Big Five factors in early childhood: A longitudinal analysis of their ontogeny in Sweden. *Child Development*, 73, 1517–1524.
- Linehan, C., Walsh, P. N., von Schrojerstein Lantman-de Valk, H. J. M. in Kerr, M. (2004). 'POMONA – Health Indicators for People with Intellectual Disability in the Member States'. Final Report. Dublin: Centre for Disability Studies, UCD.
- Little, T. D. in Wanner, B. (1998). Validity of a Bif-Five Personality Inventory for Children (B5P-C). Prispevek predstavljen na Srečanju mednarodnega društva za preučevanje razvoja vedenja, Bern, Švica.
- Marjanovič Umek, L. in Zupančič, M. (2004). Pristopi, metode in tehnike za preučevanje psihičnega razvoja. V L. Marjanovič-Umek in M. Zupančič (ur.), *Razvojna psihologija* (str. 64–88). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Mash, E. J. in Wolfe, D. A. (2002). *Abnormal child psychology*. Second edition. Wadsworth: Thomson Learning.
- McCrae, R. R. in Costa, P. T. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52, 509–516.
- Mervielde, I., Buyst, V. in De Fruyt, F. (1995). The validity of the Big Five as a model for teacher's ratings of individual differences among children aged 4–12 years. *Personality and Individual Differences*, 18, 525–534.
- Mervielde I. in De Fruyt, F. (1999). Construction of the Hierarchical Personality Inventory for Children (HiPIC). V: I. Mervielde, I. Deary, F. De Fruyt in F. Ostendorf (ur.), *Personality psychology in Europe. Proceedings of the eighth European conference on personality psychology*, str. 107–127. Tilburg: Tilburg University Press.
- Mervielde, I. in De Fruyt, F. (2000). The Big Five personality factors as a model for the structure of children's peer nominations. *European Journal of Personality*, 14, 91–106.
- Mervielde, I. in De Fruyt, F. (2002). Assessing children's traits with the Hierarchical Personality Inventory for Children. V: B. De Raad in M. Perugini (ur.), *Big Five Assessment*, str. 129–146. Gottingen: Hogrefe in Hoger Publishers.
- Pislak, A. (1999). Preizkus vprašalnika Velikih pet osebnostnih lastnosti pri slovenskih osnovnošolcih. Neobjavljena diplomska naloga, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Plomin, R., DeFries, J. C., McClearn, G. E. in Rutter, M. (1997). *Behavioral genetics*. New York: W. H. Freeman and Company.

- Slobodskaya, H. R. (2005). Personality as predictor of behavioural and emotional problems in Russian children of different ages. Prispèvek predstavljen na 12. evropski konferenci o razvojni psihologiji, La Laguna, Španija.
- Pravilnik o razvrščanju in razvidu otrok, mladostnikov in mlajših polnoletnih oseb z motnjami v telesnem in duševnem razvoju (Ur.l. RS, št. 18/77, julij, 2005). Dostopno na: <http://www.kid-pina.si/~mdsskp/zakonodaja/10.htm>
- Šemrl, M. (1980). Strokovna izhodišča za izobraževanje in usposabljanje laže duševno manj razvitih učencev v srednjem izobraževanju. Sožitje, Naš zbornik, 13 (6), 4–6.
- Zupančič, M. (2001). Razvojni predhodniki velikih petih dimenzij osebnosti. V: L. Marjanovič Umek in M. Zupančič (ur.), Razvojni psihologija: izbrane teme, str. 28–41. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Zupančič, M. (2005). Jaz v primerjavi z drugimi (JPD). Slovenska samoocenjevalna oblika Vprašalnika individualnih razlik med otroki. Interni pripomoček na katedri za razvojno psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Zupančič, M., Cecić Erpič, S. in Boben, D. (2001). Vprašalnik Velikih pet za otroke in mladostnike. Neobjavljeno raziskovalno poročilo, Center za psihodiagnostična sredstva, Ljubljana.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2003). Contemporaneous prediction of social behaviour in preschool children from a set of personality dimensions. *Studia psychologica*, 45 (3), 187–201.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2004a). Personality structure in Slovenian three-year-olds: The Inventory of Child Individual Differences. *Psihološka obzorja*, 13(1), 9–27.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2004b). Early child personality, home environment and adjustment in preschool: A follow-up study from a multi-informant perspective. Prispèvek predstavljen na 15. konferenci o temperamentu, Athens, GA, ZDA.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2005a). Stability and change in individual differences through early childhood: A multi-informant perspective. Prispèvek predstavljen na Srečanju raziskovalcev temperamenta in osebnosti, Atlanta, GA, ZDA.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2005b). Komponentna analiza osebnostnih potez pri različno starih otrocih/mladostnikih. Interno gradivo na katedri za razvojno psihologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2005c). Child personality measures as contemporaneous and longitudinal predictors of social behaviour in pre-school. *Psihološka obzorja*, 14(1), 17–33.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (v tisku a). Gender differences in personality through early childhood: a multi-informant perspective.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (v tisku b). Osebnostne značilnosti predšolskih otrok s težavami v socialnem prilagajanju.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (v tisku c). The age of entry into high-quality pre-school, child and family factors, and developmental outcomes in early childhood.
- Zupančič, M. in Puklek Levpušček, M. (v tisku). Temeljne osebnostne dimenzije v mladostništvu in njihova povezanost z motivacijo v učnih storilnostnih situacijah.
- Zupančič, M., Kavčič, T. in Fekonja, U. (2003). The personality structure of toddlers and pre-school children as perceived by their pre-school teachers. *Psihološka obzorja*, 12(1), 7–26.
- Zupančič, M., Sočan, G. in Kavčič, T. (v recenziji). One-year stability of personality measures in early childhood: Mid-level traits and dimensions.